

NÕUKOGUDE MAJANDUSAJALOO HISTORIOGRAAFIAST*

Olaf Mertelsmann

Nõukogude Liidu majandusajalugu on tähtis teema, mille uurimine on paljuski veel lünklik. Käesolev artikkel annab kõikehõlmavusele pretendeerimata lühikese ülevaate historiograafiast ja kesksematest küsimustest. Teadlikult on välja jäetud Gorbatšovi ajal alanud majanduse ümberstruktureerimine, mis on laiaulatusliku transformatsioonikirjanduse teemaks. Nõukogude majandusajalugu tuleb mõista ka Eesti lähiajaloo arusaamiseks. Hetkeseis on paradoksaalne – olulisemate uurimuste autoriteks on briti ja ameerika ajaloolased, samas kui arvukad nõukogude ajaloolased on üritanud jutustada väheusutavat edulugu. See ei tähenda muidugi, et Nõukogude autorite tööde seas poleks olnud häid uurimusi. Vene majandusajaloo aastaraamatu (*Ekonomicheskaya istoriya. Ežegodnik*) edukas etableerumine tõestab, et Venemaal on tänapäeval olemas küll väikesearvuline, aga elav majandusajalookirjutus.

Majandusajalugu seisab erialaselt ajaloo ning majandusteaduse vahepeal, enne spetsialiseerumist on majandusajaloolased enamasti õppinud kas ajalugu või majandust. Tihtilugu ei ole lihtne majandusajalugu agraarvõi ühiskonnaajaloo eristada. Nõukogude Liidus olid nii lähiajalugu kui ka majandusteadus tugeva ideoloogilise surve all ning seetõttu avaldati tollal Nõukogude Liidu majandusajalugu käsitlevaid häid uurimusi üsna vähe.¹ Lisaks sellele vajab majandusajaloo uurimine arvilist materjali, usaldusväärset statistikat ning arhiive, millele oleks võimalik juurde pääseda. Avaldatud ja arhiivides olemas olevad arvandmed võib laias laastus jaotada kolme gruppi: 1) metoodiliselt puhtalt töödeldud üpris usaldusväärsed andmed; 2) metoodiliselt ebapuhas statistika; 3) võltsitud materjal.² Uri-

* Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema “Eesti Külma sõja ajastul” (SF0180050809) raames.

¹ Põhjaliku nõukogude uurimuse näide: A. N. Malafeev, *Istoriya tsenoobrazovaniya v SSSR, 1917–1963 gg.* (Moskva: Izdatel'stvo social'no ekonomicheskoi literatury, 1964).

² Sissejuhatuseks Nõukogude statistika problemaatikasse: S. G. Wheatcroft, R. W. Davies, “The Crooked Mirror of Soviet Economic Statistics”, *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, ed. by R. W. Davies, M. Harrison, S. G. Wheatcroft (Cambridge University Press, 1994), 24–37; Oscar B. Sheynin, “Statistics in the Soviet Epoch”, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 217 (1998), 529–549.

mistööd raskendasid tsensuur, salastatuse sätted ning ideoloogiline surve. Kui 1920. aastate Nõukogude Liidus avaldati veel suhteliselt usaldusväärset statistikat ning teadusajakirjade artiklid võisid majandusajalugu veel kriitilise pilguga uurida, siis selline olukord lõppes Stalini esimese viisaastakuplaaniga. On kurioosne, et tunneme tänapäeval paremini hilise tsaaririigi ja noore Nõukogude Liidu majandusajalugu kui Teise maailmasõja järgsete aastakümnete majandust.

Anglosaksi autorite suur osakaal on külma sõja tagajärg. Läänes toetati Nõukogude Liidu uurimise instituute suurejooneliselt ning seda osaliselt ka salateenistuste vahenditest. Arvukas uurijaskond töötas läbi kogu Nõukogude Liidus avaldatud materjali ning näiteks Harvardi projekti raames intervjueriti sotsialistliku süsteemi toimimise paremaks mõistmiseks tuhandeid Nõukogude Liidu emigrante. CIA poolt Nõukogude rahvusliku kogutoodangu kohta tehtud oletused on tänapäevani ühed täpsemad.³ Nüüd, pärast arhiivide avanemist, võib aru saada, millist teedrajavat tööd tegid selliste meeste nagu Abram Bergsoni või Joseph S. Berlineri ümber kogunenud töörühmad. Nõukogude majanduse mehhanismide mõistmise vundament laoti 1950. aastatel ning tänapäeval võime tollaseid hüpoteese allikmaterjali toel kontrollida.⁴ Olulist rolli selles protsessis mängisid ka emigrandid, kes töid kaasa isiklike kogemusi ning osaliselt vastandusid eelnimetatud töörühmadele.⁵ Külma sõja lõppedes Nõukogude Liidu uurimise nii laiaulatuslik toetamine suurelt jaolt peatati ja asuti kõvasti majanduseksperite kritiseerima, kuna need ei olnud suutnud impeeriumi kokkuvarisemist ette näha ning olid selle majandustulemusi ilmselgelt üle-

³ Vt *CIA's Analysis of the Soviet Union 1947–91*, ed. by Gerald K. Haines, Robert E. Legget (Washington DC, 2001); Abraham S. Becker, "Intelligence Fiasco or Reasoned Accounting? CIA Estimates of Soviet GNP", *Post-Soviet Affairs*, 10 (1994), 291–329; Angus Maddison, "Measuring the Performance of a Communist Command Economy: An Assessment of the CIA Estimates for the U.S.S.R.", *Review of Income and Wealth*, 44 (1998), 307–323.

⁴ Abram Bergson, *The Real National Income of Soviet Russia since 1928* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961); Abram Bergson, *The Economics of Soviet Planning* (New Haven: Yale University Press, 1964); *Economic Trends in the Soviet Union*, ed. by Abram Bergson, Simon Kuznets (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963); Joseph S. Berliner, *Factory and Manager in the USSR* (Cambridge, MA: Harvard University Press 1957); Janet G. Chapman, *Real Wages in Soviet Russia Since 1928* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963); Richard Moorsteen, Raymond P. Powell, *The Soviet Capital Stock, 1928–1962* (Homewood: Irwin, 1966); G. Warren Nutter, *Growth of Industrial Production in the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1962).

⁵ Nt Naum Jasny, *The Socialized Agriculture of the USSR: Plans and Performance* (Stanford: Stanford University Press, 1949); Naum Jasny, *Soviet Industrialization, 1928–1952* (Chicago: University of Chicago Press, 1961); Igor Birman, *Ekonomika nedostach* (New York: Chalidze Publishers, 1983).

hinnanud.⁶ Selle tulemusena on tänapäeva lääne teadusasutustes töötajate arvu oluliselt kärbitud. Nüüdisajal on küll võimalik töötada küllaldase allikatebaasiga Moskva arhiivides, kuid selleks napib inimesi ja uurimisrahasid. Samas on mõningad fondid arhiivides veel tänapäevalgi raskesti või üldse mitte ligipääsetavad, seda eriti relvatööstust või välispoliitikat puudutavate andmete puhul.

Tänaseni annab parima sissejuhatuse Nõukogude majandusajalukku Alec Nove sulest ilmunud ülevaade. Selle viimane trükk avaldati kohe pärast Nõukogude Liidu lagunemist.⁷ Nove töötas olemasoleva kirjanduse põhjalikult läbi ning päevakohastas ja täiendas oma majandusajalugu korduvalt. Arhiivis ta ise siiski töötada ei saanud. Novelt on pärit ka Nõukogude majandussüsteemi kõige mõjusam kirjeldus enne “arhiivirevolutsiooni”.⁸ Nüüdseks on teadus küll edasi arenenud, aga uut aktualiseeritud ja tõeliselt head tervet perioodi hõlmavat majandusajaloo versiooni pole meil endiselt. Venemaa majandusteadlane Girš I. Hanin avaldas hiljuti ülevaate ajavahemiku kohta 1930. aastate lõpust kuni 1987. aastani.⁹ Tal oli võimalus kaasata uuemaid uurimusi, kuid arhiivis ta siiski ei käinud. Hanin näeb Nõukogude Liidu majanduse hilisemat arengut negatiivsemalt kui Nove ning toob esile viieteistkümne sõjajärgse aasta kiire kasvu. Esimesed probleemid tekkisid tema arvates Hruštšovi valitsusajal ning need süvenesid ajapikku ikka rohkem ja rohkem. Järgmised kolm Nõukogude majandusajaloo ülevaadet ei suuda Novet või Haninit asendada, kuid pakuvad mõningaid uusi impulsse.¹⁰

Senimaani on teaduslike uurimuste tähelepanu keskpunkt ajal enne 1945. aastat. Isegi pärast Nõukogude arhiivide avanemist ei ole veel kaugeltki kõik dokumendid kättesaadavad: olulised piirangud kehtivad Teise maailmasõja järgset aega ning relvatootmise küsimusi käsitlevate materjalide puhul.

⁶ John Howard Wilhelm, “The Failure of the American Sovietological Economics Profession”, *Europe-Asia Studies*, 55 (2003), 59–74.

⁷ Alec Nove, *An Economic History of the USSR* (London: Penguin Books, kolmas trükk, 1992).

⁸ Alec Nove, *The Soviet Economic System* (Boston: Allen & Unwin, kolmas trükk, 1986).

⁹ Girš I. Khanin, *Ekonomičeskaja istorija Rossii v novešhee vremja, tom 1. Ekonomika SSSR v konce 30-kh godov – 1987 god* (Novosibirsk: Novosibirskii gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet, 2008). Tegemist on varem alustatud analüüsi edasiarendusega: Girš I. Khanin, *Dinamika ekonomičeskogo razvitiya SSSR* (Novosibirsk: Nauka, 1991).

¹⁰ Philip Hanson, *The Rise and the Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945* (London: Longman, 2003); Nicolas Spulber, *Russia's Economic Transitions: From Late Tsarism to the New Millennium* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Steven Rosefelde, *The Russian Economy from Lenin to Putin* (Malden, MA: Blackwell, 2007).

Nõukogude režiimi lähteprintsiooni paremaks mõistmiseks tuleb kahtlemata alustada Esimese maailmasõjaga. Peter Gatrell avaldas hiljuti väärusliku Venemaa majandus- ja sotsiaalamalugu käsitleva uurimuse, mis aitab seniseid lünki täita,¹¹ kuid kindlasti on olemas vajadus edasiste uurimuste järele. Euroopa suurvõimude sõjamajandust Esimese maailmasõja ajal aitab võrrelda Stephen Broadberry ja Mark Harrisoni toimetatud kogumik.¹² Nõukogude majanduspoliitika algusaegu mõjutas kahtlemata peaaegu kümme aastat kestnud sõjaseisukord, millega kaasnes käsumajanduspoliitika, ökonoomiline planeerimine ja ratsioneerimine. Tundub, et eriti suurt mõju avaldas Nõukogude Liidule Saksamaa koos seal eksisteerinud sõjamajanduse planeerimisametkondadega,¹³ kuigi Nõukogude juhtkond ei tundnud sealseid olusid kuigi täpselt. Samas seadsid juba tolleaegsed kriitikud majanduse pikaajalise planeerimise Esimese maailmasõja "sõjasotsialismi" eeskujul kahtluse alla,¹⁴ kuna näiteks hindade pikaajaline riiklik külmutamine tekitab suuri probleeme ning pealegi on rahvamajandus liiga kompleksne nähtus, et seda oleks võimalik mõnes keskusel ratsionaalselt planeerida. Selle ilmekaks tõestuseks on Teise maailmasõja järgsed majanduse riikliku planeerimise piiratud katsed Prantsusmaal ja Suurbritannias.

Robert W. Daviese toimetatud kogumik keskendub Nõukogude majandusajaloole kuni kahekümnendate aastate keskpaigani.¹⁵ Uue majanduspoliitika (NEP) perioodi käsitleva põhjapaneva kolmeköitelise uurimuse avaldas enam kui 20 aasta jooksul E. H. Carr koostöös R. W. Daviesega.¹⁶ Soliidse ülevaate stalinistliku industrialiseerimise algusest ning käsumajanduse juurutamisest annab Paul R. Gregory.¹⁷ R. W. Daviese juhtimisel suurejooneliselt läbi viidud järelprojekt pühendub Nõukogude Liidu kollektiviseerimisele ja industrialiseerimisele kuni 1937. aastani. Täna on

¹¹ Peter Gatrell, *Russia's First World War: A Social and Economic History* (Harlow: Pearson, Longman, 2005).

¹² *The Economics of World War I*, ed. by Stephen Broadberry, Mark Harrison (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

¹³ Saksa sõjamajanduse toimemehhanismide kohta vt klassikuks kujunenud Gerald D. Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany: 1914–1918* (Princeton: Princeton University Press, 1966).

¹⁴ Ludwig von Mises, *Die Gemeinwirtschaft: Untersuchungen über den Sozialismus* (Jena: Fischer, 1922).

¹⁵ *From Tsarism to the New Economic Policy: Continuity and Change in the Economy of the USSR*, ed. by R. W. Davies (Basingstoke: Macmillan Press, 1990).

¹⁶ E. H. Carr, R. W. Davies, *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*, 3 vols (London: Macmillan, 1954–1978).

¹⁷ Paul R. Gregory, *Before Command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan* (Princeton: Princeton University Press, 1994).

ilmunud esimesed viis köidet.¹⁸ Davies on tänapäeval kindlasti üks Nõukogude varase majanduse juhtivaid eksperte ning tema lühike ülevaade Lenini ja Hruštšovi valitsemisaja vahele jäävatest arengutest annab teemasse hea sissejuhatuse.¹⁹ Väga tähtis on ka ajavahemikku 1913–45 käsitlev kogumik. Mõned artiklid on tegelikult kavandatud majandusajaloo tudengeid silmas pidades ning valgustavad olulisi aspekte, nagu näiteks põllumajanduse problemaatikat.²⁰ Stalini majanduspoliitika uue värskendava interpretatsiooniga julges välja tulla Robert C. Allen.²¹ Lugeja saab palju uusi teadmisi, aga minu arvates tugineb Allen liiga palju küsitava väärtusega nõukogulikule statistikale. Võimalik, et Nõukogude majanduspoliitika toetus algusest peale valedede põhieeldustele.²² Statistika ja allikmaterjaliga tekkinud probleemide tõttu võib nüüdisaegsed uurijad jagada üldjoontes kahte rühma: ühed näevad Nõukogude majandusajalugu väga kriitiliselt, teised lähenevad sellele temaatikale veidi optimistlikumalt. Samas ei võta mitte keegi tõsiselt Nõukogude Liidu ametlikku versiooni nende majanduse lõputust eduloost.

Üksikutest majandusajaloo valdkondadest, nagu põllumajanduse sundkollektiviseerimine²³ tööliste saatus²⁴ või kolmekümnendate aastate

¹⁸ Robert W. Davies, *The Socialist Offensive: The Collectivisation of Soviet Agriculture, 1929–1930* (London: Macmillan, 1980); R. W. Davies, *The Soviet Collective Farm, 1929–1930* (London: Macmillan, 1980); Robert W. Davies, *The Soviet Economy in Turmoil, 1929–1930* (Basingstoke: Macmillan, 1989); Robert W. Davies, *Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933* (Basingstoke: Macmillan, 1996); Robert W. Davies, S. G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004).

¹⁹ Robert W. Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

²⁰ *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, ed. by R. W. Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

²¹ Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 2003).

²² Holland Hunter, Janusz M. Szyrmer, *Faulty Foundations: Soviet Economic Politics, 1928–1940* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

²³ Stephan Merl, *Bauern unter Stalin. Die Formierung des sowjetischen Kolchossystems 1930–1941* (Berlin: Duncker und Humblot, 1990); O. M. Verbitskaya, *Rossiiskoe krest'yanstvo. Ot Stalina k Khrushchovu* (Moskva: Nauka, 1992); Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (New York: Oxford: Oxford University Press, 1994); Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York: Oxford University Press, 1996); N. A. Ivničskii, *Kollektivizatsiya i raskulachivanie (nachalo 30-kh godov)* (Moskva: Magistr, 1996); Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1918–1933* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996); N. A. Ivničskii, *Repressivnaya politika sovetскоi vlasti v derevne, 1928–33* (Moskva: Institut rossiiskoi istorii RAN, 2000).

²⁴ Donald Filtzer, *Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928–1941* (London: Pluto Press, 1986); William J.

elatustase,²⁵ on väga palju kirjutatud – suuri erinevusi on aga metoodilises lähenemisviisis. Siiski tundub kindel olevat see, et Stalini sundkollektiviseerimise, industrialiseerimise ja plaanimajanduse juurutamise omavahelise kombineerimise poliitika muutis Nõukogude Liidu majandust ja ühiskonda kardinaalselt. Sundkollektiviseerimise eesmärgiks oli ilmselt põllumajanduse ekspluateerimine, et finantseerida industrialiseerimist ja tagada linnade varustamine eelkõige teraviljaga.²⁶ Lisaks sellele oli vaja suunata rohkem tööjõudu tööstusesse ning vähendada tööhõivet põllumajanduses. Kogu protsess ei kulgenud aga eelnevalt täpselt välja töötatud plaani järgi, vaid pigem palju improvisatsiooniruumi nõudnud katse ja eksituse meetodil. Industrialiseerimise eest ei maksnud ainult talunikud: ulatuslike tööstusinvesteeringute finantseerimiseks tuli Stalinil kogu elanikkonna elatustaset kunstlikult madalana hoida, lisaks olid ikalduste ja vale varustamispoliitika tagajärjeks regionaalsed näljahädad. Siinkohal loobun süvenemast väga ulatuslikku Ukraina *holodomori* diskussiooni. Kuid me ei tea tänaseni täpselt, millal Nõukogude Liit jälle 1928. aasta (siis algas industrialiseerimine) elatustasemeni jõudis – kas see toimus 1937.–38. või alles 1950. aastatel. Tuleb konstateerida, et Nõukogude Liit saavutas investeeringute ja relvastuskulude väga kõrge taseme vaid elatustaseme arvelt ning seda kuni kaheksakümnendate aastateni välja. Piiratud ajavahemikus kuni kuuekümnendate aastateni õnnestus suhteliselt kõrge majanduslik

Chase, *Workers, Society and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918–1928* (Urbana: University of Illinois Press, 1987); Vladimir Andrie, *Workers in Stalin's Russia: Industrialization and Social Change in a Planned Economy* (Hemel Hempstead: St. Martin's Press, 1988); Hiroaki Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); Lewis H. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–41* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); Robert Maier, *Die Stachanov-Bewegung 1935–1938. Der Stachanovismus als tragendes und verschärfendes Element der Stalinisierung der sowjetischen Gesellschaft* (Stuttgart: Steiner, 1990); Melanie Ilič, *Women Workers in the Soviet Interwar Economy: From Protection to Equality* (Basingstoke: Macmillan, 1999); Wendy Z. Goldman, *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Jeffrey J. Rossman, *Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005); Kevin J. Murphy, *Revolution and Counterrevolution: Class Struggle in a Moscow Metal Factory* (Oxford, New York: Haymarket Books, 2005); *A Dream Deferred: New Studies in Russian and Soviet Labour History*, ed. by Donald Filtzer, Wendy Z. Goldman, Gijss Kessler, Simon Pirani (Bern: Campus, 2009).

²⁵ Elena A. Osokina, *Ierarkhiya potrebleniya. O žizni lyudei v usloviyakh Stalinskogo snabzheniya 1928–1935 gg.* (Moskva: Izdatelstvo MGOU, 1993); Elena A. Osokina, *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941* (Armonk NY: Sharpe, 2001).

²⁶ Selline areng jätkus ka pärast sõda: Vasilii Popov, "Khleb kak ob'ekt gosudarstvennoï politiki v SSSR v 1940-e gody", *Otechestvennaya istoriya*, 9:2 (2000), 49–66.

kasv isegi saavutada. Samas olid Stalini meetmed niivõrd radikaalsed ning inim- ja majandusliku kapatsiteedi kaotused nii suured, et siinkohal tundub õigustatud Alec Nove esitatud küsimus, kas Stalinit oli vaja Nõukogude Liidu moderniseerimiseks.²⁷ Ma vastaksin sellele küsimusele eitavalt, kuna paljud Ida- ja Kesk-Euroopa riigid suutsid maailmasõdadevahelisel perioodil saavutada tasategeva moderniseerimisprotsessi käigus võrreldavaid tulemusi ning seda ilma seesuguste ohvriteta. Siin taga on aga vana diskussioon majandusliku mahajäämuse ületamise teemal: kas tuleks kaaluda suurt Stalini või Mao stiilis hüpet miljonite inimeste hinnaga või on õigustatum sammsammuline areng?

Järgnevalt keskendun tähtsamale terminoloogilisele küsimusele Nõukogude majanduses alates Stalinist – kas tegemist oli plaani- või käsumajandusega? Enne seda tuleb aga lühidalt visandada mõned majandusarengu iseloomujooned alates Stalini “suurest hüppest”. Ilmselt eelistas Nõukogude Liit rasketööstust kergetööstusele ning jättis unarusse põllumajanduse ja teenuste sektori. Stalinit ning paljusid tema kaasaegseid inspireeris tõenäoliselt Suurbritannia ja Saksamaa industrialiseerimine 19. sajandil. Siinkohal jäeti aga tähelepanuta asjaolu, et tee industrialiseerimiseni oli igal maal erinev, sõltudes olemasolevatest ressurssidest, tehnoloogiast, inimkapitalist, majandusstruktuurist või seotusest rahvusvahelise turuga jne. Esmapilgul tundub, et Suurbritannia ja Saksamaa industrialiseerimine tugines tööpoolest rasketööstusele ja söekaevandusele. Lähemal vaatlusel aga selgub, et Suurbritannias moderniseerus olulisel määral ka põllumajandus ning samuti olid tähtsad finantsteenused. Saksamaal mängisid industrialiseerimise “teises laines” olulist rolli kindlasti elektri- ja keemiatööstus ning teaduslike avastuste kasutamine uute toodete arendamisel. Lühidalt – rasketööstuse eelistamine ning teiste sektorite unarusse jätmine võisid viia ummikusse. Lisaks sellele panustas Nõukogude Liit ekstensiivsele kasvule. Tootlikkuse tõstmisel oli oluliseks faktoriks tööliste arvu suurendamine, mitte tehnoloogiline areng või moderniseerimine. Kui tootlikkus inimese kohta aja jooksul tõusiski, jäi see turumajanduslike riikide omale siiski alla.

Üks Nõukogude majanduse suuri probleeme oli hindade riiklik fikseerimine, mille eest Esimese maailmasõja kogemustele tuginedes ka hoiatati. Täiuslikke turge ja hindu pole küll olemas, kuid teataval määral peegeldavad hinnad kolme komponenti: ressursside nappust, nõudluse ja pakkumise vahetuse ning tootmiskulusid. Kui riik fikseerib pikaks ajaks enamiku hindadest, siis kaotavad nad oma informatiivse väärtuse ja neist saavad

²⁷ Alec Nove, *Was Stalin Really Necessary? Some Problems of Soviet Political Economy* (London: Allen & Unwin, 1964).

lihtsalt numbrid. Kui mõne kauba või teenuse hind on liiga madal, nagu näiteks energiahinnad Nõukogude Liidus, siis viib see suure raiskamise ja ökoloogiliste probleemideni. Juhul kui hind ei järgi nõudlust ja pakkumist, muutuvad defitsiit ja kitsaskohad majanduselu loomulikuks osaks.²⁸ See viiski varjatud majanduse, musta turu, korrupsiooni ja isikliku varustusvõrgustiku (vn k *blat*) öitsenguni.²⁹ Veelgi problemaatilisem oli võimetus hindu kalkuleerida, kuna need olid suvaliselt määratud. Aja jooksul jäi üha rohkem ettevõtteid kahjumisse, kuid seda oli raske märgata.³⁰ Pealegi ei olnud riikliku ettevõtte pankrot Nõukogude Liidus võimalik, sest neid hoiti dotatsioonidega kunstlikult elus. Fikseeritud hinnad toovad enesega kaasa ka varjatud hinnainflatsiooni fenomeni, mistõttu esitati Nõukogude statistikas reaalsusest suuremaid kasvunumbreid.³¹

Tehnoloogilist innovatsiooni käsumajanduse süsteem ei soodustanud. Esiteks ei peetud patente ja vaimset omandit eriti millekski. Teiseks nõuab tõeline innovatsioon tihtilugu tootmisprotsesside ümberkujundamist, see oleks aga takistanud plaanitäitmist. Kolmandaks oli palju mugavam innovatsiooni teeselda, et saada kõrgemaid plaanihindu, tegelikkuses aga midagi rohkem tegemata. Kahtlemata toimus ka Nõukogude majanduses pidev tehnoloogia moderniseerimine, kuid kokkuvõttes oli see palju aeglasem kui läänes, avaldades eriti valusalt arvuti- ja tarkvaramaailmas.

Kuid nüüd pöördun Nõukogude majanduse ühe võtmeküsimuse juurde. Nõukogude majandust nimetati “plaanimajanduseks”. Nagu juba eespool mainitud, tundub loogilisena, et ükski riik ei ole võimeline kogu majanduselu planeerima ja juhtima. Uuemates, nüüd juurdepääsetavatel arhiivimaterjalidel baseeruvates uurimustes on jõutud järeldusele, et Ida-Euroopas alates üheksakümnendatest aastatest levinud nimetus “käsumajandus” on paikapidavam.³² Siinkohal tuleks tõsta esile Paul R. Gregory monograafiat,

²⁸ János Kornai, *Economics of Shortage* (Amsterdam: North-Holland Publishers Co., 1980).

²⁹ Konstantin K. Simis, *USSR: The Corrupt Society* (New York: Simon and Schuster, 1982); Alena V. Ledeneva, “Between Gift and Commodity: the Phenomenon of *Blat*”, *Cambridge Anthropology*, 8 (1996), 43–66; Alena V. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

³⁰ Clifford G. Gaddy, Barry W. Ickes, *Russia's Virtual Economy* (Washington DC: Brookings Institute Press, 2002), 47–49.

³¹ Mark Harrison, “Soviet Industrial Production, 1928 to 1955: Real Growth and Hidden Inflation”, *Journal of Contemporary Economics*, 28 (2000), 134–155.

³² Timothy Dunmore, *The Stalinist Command Economy: The Soviet State Apparatus and Economic Policy, 1945–53* (London: Macmillan, 1980); *Decision-making in the Stalinist Command Economy, 1932–37*, ed. by E. A. Rees (Basingstoke: Macmillan, 1997); *Behind the Façade of Stalin's Command Economy*, ed. by Paul R. Gregory (Stanford: Stanford University Press, 2001); Mark Harrison, “The Fundamental Problem of Command: Plan and Compliance in a Partially Centralised Economy”, *Comparative Economic Studies*, 47

mis esindab peamiselt Douglass C. North'i poolt välja arendatud uue institutsioonimajanduse (*new institutional economics*) lähtekohta.³³ Diktaator – seega esimene parteisekretär ja tema poliitbüroo – annab teada planeeritud eesmärgid. Tõeliselt planeeritakse siinkohal detailselt läbi vaid mõned üksikute toodete valmimisprotsess.³⁴ Oluliseks juhtimiselemendiks on seevastu ressursside ja raha üksikutele ministriumitele ja valdkondadele suunamine. Nemad omakorda esindavad iseendi huve ning konkureerivad nappide vahendite nimel omavahel. Diktaator saab siis vahekohtuniku rolli asuda: ise otseselt sekkuda või rakendada oma juhtimisametkondi nagu *Gosplan* (Riiklik Plaanikomitee) või *Gossnab* (Riiklik Varustamine). Tuleb nentida, et pikaajalistel plaanidel on vaid umbkaudne iseloom, samas kui reaalne planeerimine ja ressursside suunamine toimub lühiajaliste ning kiiresti muutuva operatiivplaanide abil. Seega oli sotsialistliku käsumajanduse planeerimishorisont tihtilugu lühem kui turumajanduses.

Ettevõtted allusid üksikutele ministriumitele/rahvakomissariaatidele või keskvalitsustele üleliidulisel või liiduvabariigi tasandil. Mitte kõik ühe ja sama majandusharu ettevõtted ei allunud samale institutsioonile ning olemas oli ka segavorme, nagu näiteks liiduvabariigi-üleliidulised ettevõtted. Otsustusõigus kontsentreerus paljudele tasanditele, kuid ainult sellise mudeliga ei ole võimalik majandust juhtida. Olulised olid diktaatori vaheleastumised, mistõttu poliitbüroo tasandil arutleti isegi kõrvalise tähtsusega majandusteemade üle. Diktaatorit nimetatakse kirjanduses ka paikseks bandiidiks (*stationary bandit*) – selle termini juured ulatuvad Mancur Olson'i mõjuka artiklini,³⁵ kus vaadeldakse erinevate poliitiliste režiimide majanduslikke huve. Just Stalini puhul olid paljud survemeetmed seotud majanduspoliitikaga. Süsteemiseseid puudusi tuli selgitada “sabotööride”, “spioonide”, “kulakute” ja “spekulantide” abil. Sellises kontekstis tundub paikse bandiidi metafoor väga tabav.

(2005), 296–314; Andrei Markevich “Byla li sovetskaya ekonomika planovoï? Praktika planirovaniya v narkomatakh v 1930-gg”, *Ekonomicheskaya istoriya. Ezhegodnik* (2003), 20–54; Stephan Merl, “Die sowjetische Kommandowirtschaft: Warum scheiterte sie nicht früher?”, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 58 (2007), 656–675.

³³ Paul R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

³⁴ Planeerimisprotsessi kohta vt ka Eugène Zaleski, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918–1932* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1971); Eugène Zaleski, *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980).

³⁵ Mancur Olson, “Dictatorship, Democracy, and Development”, *American Political Science Review*, 87 (1993), 567–576.

Riiklik käsumajandus toimis sümbioosis eramajandusega, nagu näiteks kolhoositalunike hingemaad, ning tihedas koostöös varimajanduse ja musta turuga. Informatsioonivaeguse tõttu (mida suurendas veelgi hindade informatiivse sisu puudumine) suutis planeerimisdefitsiiti tasakaalustada vaid varimajandus. Selle eest, et ettevõttel oleks vajalikul hulgal toorainet ja kaupu, hoolitsesid spetsialistid, *tolkatši* (eesti keeles kasutatakse enamasti nimetust “varustajad”). Samadele toodetele eksisteerisid mitmed paralleelturnid – legaalsed, poollegaalsed ja illegaalsed, ning terve hulk eri hindu. Selline süsteem ei oleks suutnud toimida ilma varimajanduse ja eramajanduse elementideta (nt kolhoositurud) ning seetõttu tuli neid taluda. Tingimata olid vajalikud ka korduvad, vahel brutaalsed ülevaaltpool tulnud sekkumised. Kõik planeerimisametkonnad tegutsesid pigem kontrollivate instantside ja käskude edasiandjate kui planeerijatena. Diktaatoril oli oma otsuste elluviimise kindlustamisega tõeline tegu, kuna tema agendid järgisid omi huve.

Ettevõtted, ministeeriumid ja keskvalitsused üritasid ülevalpool olevate instantsidega peetavate läbirääkimiste käigus vähendada neile peale pandud plaane ning saada enda käsutusse rohkem ressursse. Nende eesmärgiks oli võimalikult väike ja kergelt saavutatav plaan, mis lubaks preemiade väljamaksmist, ning samaaegne ressursside juurdehankimine, mida koguti sarnaselt tööjõuga, kuna kunagi ei võinud teada, millal neid vaja võib minna, või oli siis neid tarvis varimajanduse jaoks. Uusi tooteid üritati juurutada võimalikult kõrge plaanihinnaga, mis on ametlikus statistikas üheks varjatud inflatsiooni põhjuseks. Nõukogude ettevõtte juhi vaatenurgast oli reeglite rikkumine ja illegaalsete meetodite kasutamine plaani täitmiseks tingimata vajalik, sest rohkem sai karistada etteantud plaani täitmata jätmise, kui illegaalse käitumise eest. Nõukogude ettevõtete toimimisviiside põhielemendid on meil teada juba Joseph S. Berlineri klassikaks kujunenud uurimusest.³⁶ Gregory ja teised eksperdid lisasid vaid arhiividest leitud allikmaterjale, et täita lüngad ning tõendada veenvalt käsumajanduse põhilisi toimimisviise. Nõukogude käsumajanduse juures ei üllata asjaolu, et see oma vigade tõttu ebaõnnestus, vaid et see üleüldse nii kaua vastu pidas. Ilmselt oli süsteem muutumis- ja kohanemisvõimeline ning selles osalejatel olid oma erahuvid süsteemi püsijäämises. Stalini surma järgsed reformikatsed jäid tulemusteta. Käsumajandus kukkus kokku alles Gorbatšovi reformide tulemusena. Kuid see ei ole enam käesoleva artikli teema.

³⁶ Joseph S. Berliner, *Factory and Manager in the USSR* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1957).

Pöördudes Nõukogude majandusajaloo teiste teemade poole, pakuvad majandusajaloolisest vaatenurgast huvi Stalini-aegne sunnitöö ulatuslikkus ja ülirange tööseadusandlus. Kas riik sai “odavast” sunnitööst kasu? Uuemad uurimused kinnitavad, et tegelikult tuli GULAGi doteerida. Üksikjuhtudel võis sunnitöö end ära tasuda, aga sunnitöölised on alati väiksema tootlikkusega kui vabad töötajad. Peale selle on laagrisüsteemil kõrged ülalpidamise ja valvamise kulud.³⁷ Niisiis oli Stalini surma järgne amnestia ka majanduslikult põhjendatud – GULAG oli liiga suur ja kallis. Tolle aja drakooniline tööseadusandlus võimaldas küll töötasu madalana hoida ning töölistkonna märkimisväärse osa vähemalt mõneks ajaks vahi alla saata, kuid selle all kannatas produktiivsus. Donald Filtzeri, Andrei Sokolovi ja Andrei Markevitši uurimused kinnitavad, et Nõukogude Liit ei suutnud Stalini ajal ega hiljemgi stimuleerida töölisi pidevalt oma produktiivsust tõstma, kuigi seda üritati nii rangete karistuste, preemiade kui ka soodsate korterite abil.³⁸

Ehkki Nõukogude käsumajanduse kasutegur ei pruukinud realsuses suur olla, elas see süsteem siiski üle Teise maailmasõja ning suutis alates 1930. aastate keskpaigast kanda väga suuri relvastuskulusid. Kuigi Nõukogude Liidu relvatööstuse uurimist raskendab piiratud juurdepääs allikmaterjalile, on esimesed sammud sel alal tehtud. Eriti tuleks esile tõsta Mark Harrisoni juhitud rahvusvahelise töögrupi töid.³⁹ Nende artikleid on või-

³⁷ Galina M. Ivanova, *GULAG v sisteme totalitarnogo gosudarstva* (Moskva: Moskovskii Obshchestvennyi Nauchnyi Fond, 1997); *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, ed. by Paul R. Gregory, Valery Lazarev (Stanford: Stanford University Press, 2003); Simon Ertz, *Zwangsarbeit im stalinistischen Lagersystem. Eine Untersuchung der Methoden, Ziele und Strategien ihrer Ausnutzung am Beispiel Norilsk, 1935–1953* (Berlin: Duncker & Humblot, 2006).

³⁸ Donald Filtzer, *Soviet Workers and De-Stalinization: The consolidation of the modern system of Soviet production relations, 1953–1964* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Donald Filtzer, “Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, 1928–1991”, *International Labor and Working-Class History*, 50 (1996), 9–28; Donald Filtzer, *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Andrei K. Sokolov, Andrei Markevich, “Magnitka bliz Sadovogo Kol'tsa”. *Stimuly k rabote na Moskovskom zavode “Serp i molot”, 1883–2001 gg.* (Moskva: Rosspen, 2005).

³⁹ Robert W. Davies, “Soviet Military Expenditure and the Armaments Industry, 1929–33: A Reconsideration”, *Europe-Asia Studies*, 45 (1993), 577–608; Mark Harrison, *Accounting for War: Soviet Production, Employment, and the Defence Burden, 1940–1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Robert W. Davies, Mark Harrison, “The Soviet Military-Economic Effort under the Second Five-Year Plan (1933–1937)”, *Europe-Asia Studies*, 49 (1997), 369–406; *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*, ed. by Mark Harrison (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev*, ed. by John Barber, Mark Harrison (Basingstoke: Macmillan, 2000); Lennart Samuelson, *Plans for*

malik alla laadida ka internetist.⁴⁰ Kõige paremini oleme praegu informeeritud ajast enne 1945. aastat, esimene intensiivsel arhiivitööl baseeruv teedrajav uurimus käsitleb ka Teise maailmasõja järgset perioodi.⁴¹ Põhimõtteliselt tuli relvatööstusel võidelda sarnaste probleemidega nagu ülejäänud majanduselgi, kuid tänu oma privilegeeritud seisundile oli relvatööstuse käsutuses rohkem ressursse.

Teise maailmasõja aegse Nõukogude majanduse tootlikkusest rääkides on tähtsad mitmed faktorid. Sõja pidamiseks vajalike rahaliste vahendite saamiseks tuli rahvastiku elatustaset vähendada ning seda tehti Nõukogude Liidus sellisel määral nagu mitte üheski teises sõdivas riigis. Ka suudeti rahvast sunnimeetmete abil varasemast suuremal määral sõtta ja sõjatööstusesse mobiliseerida. Kitsaskohtade ületamisel andsid olulise panuse eelkõige Ameerika Ühendriikidest pärit *lend-lease*'i saadetised, mis küündisid kuni kümne protsendini Nõukogude rahvuslikust kogutoodangust, ning juurdepääs maailmaturule. Käsumajanduse üheks tugevaks küljeks oli mõningate lihtsate relvasüsteemide üpriski odav masstootmine, samas kui Saksamaa tootis palju erinevaid ja tihtilugu liialt keerulisi, hulgitootmiseks kõlbmatuid relvi. Üks mittemajanduslik faktor oli kindlasti veel asjaolu, et Saksamaa võitles mitmel rindel, Nõukogude Liit seevastu vaid ühel. Isegi kui Nõukogude juhtkond pidaski Teise maailmasõja võidukat lõppu Nõukogude majandussüsteemi edukuse tõestuseks, oli see tegelikult vale järeldus.

Vaatamata väiksematele ja suurematele reformikatsetele järgis Nõukogude Liit Stalini poolt alustatud arenguteed ka pärast sõda. Lisaks raskustele arhiivimaterjalidele ligipääsemisel on see kindlasti üks põhjusi, miks meil on nii vähe põhjalikke majandusajaloo uurimusi kuni kaheksakümne date aastateni – esmalt tuli uurijatel välja selgitada stalinismiaegse majanduse põhiskeemid. Üheks erandiks on kindlasti V. Popovi allikmaterjalile

Stalin's War Machine: Tukhachevskii and Military-Economic Planning, 1925-1941 (Basingstoke: Macmillan, 2000); Paul R. Gregory, "Soviet Defence Puzzles: Archives, Strategy, and Underfulfillment", *Europe-Asia Studies*, 55 (2003), 923-938; Mark Harrison, "Soviet Industry and the Red Army Under Stalin: A Military-Industrial Complex?", *Cahiers du Monde russe*, 44 (2003), 323-342; Andrei Sokolov, "Before Stalinism: the Defence Industry of Soviet Russia in the 1920s", *Comparative Economic Studies*, 47 (2005), 437-455; Lennart Samuelson, *Tankograd. Den ryska hemmafrentens dolda historia 1917-1953* (Stockholm: SNS förlag, 2007); *Guns and Rubles: The Soviet Defense Industry in the Stalinist State*, ed. by Mark Harrison (New Haven: Yale University Press, 2008).

⁴⁰ <<http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/faculty/harrison/archive/>> (18.2.2009).

⁴¹ Nikolai S. Simonov, *Voenno-promyšlennii kompleks SSSR v 20-50-e gody. Tempy ekonomicheskogo rosta, struktura, organizatsiya proizvodstva i upravlenie* (Moskva: Rosspen, 1996).

tuginev monograafia sõjajärgsest majanduspoliitikast,⁴² kuigi kirjeldavast lähenemisviisist kaugemale Popov ei jõua. Järgneva ajajärgu puhul sõltume kahjuks vanematest uurimustest ja analüüsidest.⁴³ Seega pole meie teadmiste pagas alates 1980. aastatest oluliselt paranenud. Erandiks on uurimused käsumajanduse järkjärgulisest kokkukukkumisest Gorbatšovi ajal, kuid nagu juba öeldud, ei ole postsotsialistlik transformatsioon käesoleva artikli teemaks, pealegi on seda ulatuslikus erialases kirjanduses juba igati ammendavalt käsitletud.⁴⁴

Mida me saame öelda nõukogudeaegse Eesti majandusajaloo kohta? Alates arhiivide avanemisest on selle teemaga üsna vähe tegeletud. Igatahes arhiiviuurimuste tulemusi ei ole ülevaatekäsitlustesse kaasatud ning seetõttu on nende andmed suurel määral aegunud.⁴⁵ Samasugune olukord on ka paljude üheksakümnendatel aastatel ilmunud artiklite puhul. Samas on meil teada olulised 20. sajandit puudutavad majandusindikaatorid ning seda hoolimata sellest, et nõukogude aja kohta käivad andmed ei pruugi just alati usaldusväärsed olla.⁴⁶ Kalev Kukk keskendub Nõukogude Liidu poolt Eestile tekitatud majanduslikele kahjustele, kusjuures jääb küsitavaks,

⁴² Vasili P. Popov, *Ekonomicheskaya politika sovetkogo gosudarstvo 1946–1953 gg.* (Tambov: Tambovskii gosudarstvennyi tehnikeskii universitet, 2000).

⁴³ Lisaks eelmainitud teostele olgu siinkohal viidatud valikule huvitavamatest tööd-est: Anthony C. Sutton, *Western Technology and Soviet Economic Development*, 3 vols (Stanford: Hoover Institution, 1968–1973); Jerzy F. Karcz, *The Economics of Communist Agriculture: Selected Papers* (Bloomington, 1979); Alistair McAuley, *Economic Welfare in the Soviet Union: Poverty, Living Standards, and Inequality* (Madison: Allen & Unwin, 1979); Igor Birman, *Secret Incomes of the Soviet State Budget* (The Hague: Nijhoff Publishers, 1981); Jan Adam, *Employment Policies in the Soviet Union and Eastern Europe* (Basingstoke: Macmillan, 1982); David A. Dyker, *The Process of Investment in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Pekka Sutela, *Socialism, Planning and Optimality: A Study in Soviet Economic Thought* (Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters, 1984); Jan Winiecki, *The Distorted World of Soviet-Type Economies* (London: Routledge, 1988); Michael Ellman, *Socialist Planning* (Cambridge: Cambridge University Press, teine trükk, 1989); Stefan Hedlund, *Private Agriculture in the Soviet Union* (London: Routledge, 1989); János Kornai, *The Socialist System: The Political Economy of Communism* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

⁴⁴ Sissejuhatuseks sellesse diskussiooni on soovitatav lugeda Anders Åslund: *How Capitalism was built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

⁴⁵ Juhan Kahk, Enn Tarvel, *An Economic History of the Baltic Countries* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1997); Eve Tomson, *Eesti majandusajalugu 20. sajandil* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999).

⁴⁶ *Eesti rahvastiku majandustegevuse näitarve XX sajandil = Estonian 20th Century Economic Indicators*, toim. Martin Klesment, Jaak Valge (Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 2007); Martin Klesment, "Estonian Agricultural Production Data: An Interpretation through Comparison", *Acta Historica Tallinnensia*, 12 (2008), 145–162.

mil määral on neid kahjusid üldse võimalik mõõta.⁴⁷ Esimese nõukogude aastaga tegelevad üsna deskriptiivsel moel kaks arhiivmaterjalidel baseeruvat artiklit Maie Pihlamägil.⁴⁸ Veel kaks artiklit on pühendatud stalinistlikule industrialiseerimisele.⁴⁹ Olemas on käsitlus üleminekust turumajanduselt käsumajandusele, kuid selle lähemast kommenteerimisest ma siinkohal loobuks.⁵⁰ David Feest on tegelenud sundkollektiviseerimisega ning tal on pakkuda mõningaid uusi seisukohti, kuid majandusajaloolistele aspektidele keskendub ta vähe.⁵¹ Rurik Holmberg avaldas hiljuti Eesti põlevkivitööstuse ajalugu uuest, institutsioonimajanduse perspektiivist käsitleva monograafia, mille põhirõhk on nõukogude ajal. Tema peamiseks teesiks on, et põlevkivitööstus oli tegelikult ebamajanduslik projekt, mis suutis ellu jääda vaid tänu pidevalt muutuva institutsionaalse keskkonna sõltuvusele sissekäidud rajast (*path dependence*). Kahjuks on ta Nõukogude käsumajanduse eripärasid veel liiga vähe uurinud.⁵²

Võrreldes terve Nõukogude Liidu majandusajaloo uurimisega on Eesti sõjajärgse stalinismi perioodi käsitleva majandusajaloo seis veel isegi üsna hea, kuid sellele järgneva aja kohta uuemad tööd peaaegu puuduvad. Ouline on näha Eesti NSV majandusajalugu kogu Nõukogude Liidu kon-

⁴⁷ Kalev Kukk, "Industry", *World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*, ed. by Juhan Kahk (Tallinn, Perioodika, 1991), 63–67; Kalev Kukk, "Majanduskahjud", *Valge raamat. Eesti rahvakaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005), 125–154.

⁴⁸ Maie Pihlamägi, "Eesti tööstus murrangulisel 1940.–1941. aastal: turumajanduselt plaanimajandusele", *Acta Historica Tallinnensia*, 1 (1997), 152–172; Maie Pihlamägi, "Esimene nõukogude aasta Eesti majanduses, 1940–1941", *Acta Historica Tallinnensia*, 9 (2005), 187–209.

⁴⁹ Olaf Mertelsmann, "Was there a Stalinist Industrialization in the Baltic Republics? Estonia – an Example", *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, ed. by Olaf Mertelsmann (Tartu: Kleio, 2003), 151–169; Olaf Mertelsmann, "Did Estonian Industry Really Grow so Fast after the War? Soviet Statistics and a More Realistic Approach", *The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959: Policies and their Consequences*, ed. by Andris Caune et al. (Rīga: Latvijas vēstures institūts 2003), 232–242.

⁵⁰ Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg: Dr. Kovač, 2006); lühendatud versioon eesti keeles: Olaf Mertelsmann, "Turumajanduselt käsumajandusele", *Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 419–492; vt ka Olaf Mertelsmann, "Transition to Command Economy and Economic Exploitation: The Experience of Estonia 1940–1941", *History of the Baltic Region of the 1940s–1980s*, ed. by Dzintars Erglis (Rīga: Latvijas vēstures institūts 2009), 349–375.

⁵¹ David Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes* (Köln: Böhlau, 2007).

⁵² Rurik Holmberg, *Survival of the Unfit: Path Dependence and the Estonian Oil Shale Industry* (Linköping: Linköping University, 2008).

tekstis ning kanda juba läbi proovitud lähenemisviisid Eesti mudelile üle. Kuna Eesti okupeeriti ja annekteeriti alles 1940. aastal, algasid siin paljud protsessid, nagu näiteks kollektiviseerimine, oluliselt hiljem kui Nõukogude Liidus; pealegi oli Eesti majanduslikult Nõukogude Liidust tublisti arenenum. Sellele vaatamata järgisid ka siinsed arengud üldisi tendentse. Sõjaeelne majandustase saavutati käsumajanduse sisseviimise negatiivsete tagajärgede tõttu Eestis siiski hiljem kui vanas Nõukogude Liidus (mõeldagu siinkohal vaid põllumajandusliku toodangu langusele).

Stalini surma järgest ajast on Eesti ja terve Nõukogude Liiduga seoses jäänud palju lünki, mille täitmise nimel uurijad järgmiste aastakümnete jooksul töötavad. Millega seletada elatusaseme hüppelist tõusu pärast Hruštšovi võimuletulekut, samal ajal kui investeringud ja militaarkulutused jäid samale tasemele? Kas tegu oli Stalini industrialiseerimispoliitika tagajärgedega või aitas režiimil arenguhüppeni jõuda sovetiseeritud Ida-Euroopa riikide ajutine majanduslik ekspluateerimine? Kuidas suutis nii kaua vastu pidada majandussüsteem, mis on selges vasturääkivuses kõigi käibel olevate majandusmudelitega ning millel oli nii palju puudusi? Järsku pikendasid Euroopa “reaalselt eksisteeriva sotsialismi” elupäevi vaid Siberi toorainereservid? Neile ja paljudele teistele küsimustele annab ammendavad vastused tõenäoliselt alles tulevik ning selle eelduseks on põhjalik arhiivitöö. Hetkel on Nõukogude Liidu majandus- ja poliitilise ajaloo uurimine teineteisest liiga eraldatud. Majandusajaloolaste avastused kajastuvad üldises historiograafias liiga vähe. Majandusajaloo teisejärgulisusega on aga raske nõustuda, kui arvestada asjaolusid, et suur osa majandusest oli riigi omanduses, riiklikku sekkumist oli palju ning Nõukogude poliitikud pühendasid võrreldes lääne kolleegidega majandusküsimustele oluliselt rohkem aega. Siin tuleks meenutada Alec Nove metafoori, mille kohaselt oli Nõukogude Liidu poliitbüroo samaaegselt ka aktsiaseltsi NSVL järelevalvenõukogu.

ABSTRACT: On the historiography of Soviet economic history

The article offers an overview of the literature on Soviet economic history until the Gorbachev reforms. Due to ideological pressure in the USSR, the vast majority of influential research was conducted in the English speaking world in the context of the Cold War. After the opening of the

Soviet archives – the “archival revolution” – we have much better access to sources, but general interest in the Soviet economy has declined. Today, we know more about the functioning mechanisms of the Soviet command economy, and a couple of earlier hypotheses could be tested in comparison with original sources. A command and not planned economy was the main characteristic of this non-market economy, which hosted many different markets. Our understanding of the economic performance has improved, too. Meanwhile, the period after the end of World War II remains largely unexplored. The paper takes a short look at the writings on the economic history of Soviet Estonia, too. Finally, it asks some questions for further research and criticizes that economic history has not been sufficiently regarded in the history of the USSR.

OLAF MERTELSMANN (b. 1969) is Associate Professor in Contemporary History, University of Tartu.